

समासाः
सामान्यतया
अवधारणाय.....

समासाः

समसायते इति समसनम्

समस्तपदं

विग्रहवाक्यं च

वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः

विग्रहः द्विविधः

१ लौकिकविग्रहः

२ अलौकिकविग्रहः

समासानां

संख्या

समासचक्रानुसारं समासाः षट्

१ केवलसमासः

२ अव्ययीभावः

३ तत्पुरुषसमासः

४ द्वन्द्वसमासः

५ बहुव्रीहिसमासः

६ द्विगुसमासः

श्लोकम्

चकारबहुलो द्वन्द्वः

सचासौ कर्मधारयः।

यस्य येन बहुव्रीहिः

शेषास्तत्पुरुषः स्मृतः॥

समासेषु घटकपदानां प्राधान्यम्

- १ पूर्वपदप्राधानिकः अव्ययीभावः। (उपकृष्णम्)
- २ उत्तरपदप्राधानिकः तत्पुरुषः। (राजपुरुषः)
- ३ उभयपदप्राधानिकः द्वन्द्वः। (रामकृष्णौ)
- ४ अन्यपदप्राधानिकः बहुव्रीहिः। (पीताम्बरः)
- ५ संख्यापूर्वो द्विगुः। (पञ्चगवम्)

तत्पुरुषः अष्टधा

१ प्रथमातत्पुरुषः

३ तृतीयातत्पुरुषः

५ पञ्चमीतत्पुरुषः

७ सप्तमीतत्पुरुषः

२ द्वितीयातत्पुरुषः

४ चतुर्थीतत्पुरुषः

६ षष्ठीतत्पुरुषः

८ नञ् तत्पुरुषः

तत्पुरुषस्योदाहरणानि

- १ प्रथमातत्पुरुषः - पूर्वं कायस्य – पूर्वकायः
- २ द्वितीयातत्पुरुषः - कृष्णं श्रितः - कृष्णश्रितः
- ३ तृतीयातत्पुरुषः - मासेन पूर्वः- मासपूर्वः
- ४ चतुर्थीतत्पुरुषः - यूपाय दारुः - यूपदारुः

तत्पुरुषस्योदाहरणानि

५ पञ्चमीतत्पुरुषः - चोरात् भयम् - चोरभयम्

६ षष्ठीतत्पुरुषः - राज्ञः पुरुषः - राजपुरुषः

७ सप्तमीतत्पुरुषः - कर्मणि कुशलः - कर्मकुशलः

८ नञ् तत्पुरुषः - न विद्या - अविद्या

कर्मधारयः

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः

उदाः - नीलोल्पलम् - नीलं च तत् उल्पलम् च

द्विगुः

संख्यापूर्वो द्विगुः।

उदाहरणं -सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षयः

पञ्चानां वटानां समाहारः - पञ्चवटी

कर्मधारयस्य

विभागाः

कर्मधारयःसप्तधा विभक्तः।

१ विशेषणपूर्वपदः

२ विशेष्यपूर्वपदः

३ विशेषणोभयपदः

४ उपमानपूर्वपदः

५ उपमानोत्तरपदः

६ सम्भावनापूर्वपदम्

७ अवधारणापूर्वपदः

कर्मधारयस्य

उदाहरणानि

विशेषणपूर्वपदः- कृष्णश्चासौ सर्पश्च कृष्णसर्पः

विशेष्यपूर्वपदः - वैयाकरणश्चासौ खसूचिश्च

वैयाकरणखसूचिः

विशेषणोभयपदः - शीतं च तत् उष्णं च शीतोष्णम्।

कर्मधारयस्य

उदाहरणानि

उपमानपूर्वपदः - मेघ इव श्यामः मेघश्यामः।

उपमानोत्तरपदः - नरः सिंहः इव - नरसिंहः।

सम्भावनापूर्वपदः - गुण इति बुद्धिः गुणबुद्धिः।

अवधारणापूर्वपदः - विद्या एव धनम् - विद्याधनम्।

मध्यमपदलोपि

कर्मधारयः

अस्मिन् समस्तपदे पदस्य पदानां वा लोपः भवति ।

उदाहरणम् - शाकप्रियः पारथिवः शाकपार्थिवः।

(अत्र प्रिय इति मध्यमपदस्य लोपः)

बहुव्रीहिसमासः

सप्तधा

१ द्विपदबहुव्रीहिः

२ बहुपदबहुव्रीहिः

३ सहपूर्वपदबहुव्रीहिः

४ संख्योत्तरपदबहुव्रीहिः

५ संख्योभयपदबहुव्रीहिः

६ व्यतीहारलक्षणो बहुव्रीहि

७ दिगन्तराललक्षणो बहुव्रीहिः

बहुव्रीहिसमासस्

य उदाहरणानि

१ द्विपदः - चित्रा गावो यस्य सः चित्रगुः। (पीताम्बरः)

२ बहुपदः - अधिकः उन्नतः अंसः यस्य सः
अधिकोन्नतांसः

३ सहपूर्वपदः - शङ्कया सह वर्तते यस्मिन् कर्मणि तत्
सशङ्कम्

४ संख्योत्तरपदः- दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः

बहुव्रीहिसमासस्

य उदाहरणानि

५ संख्योभयपदः- द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः

६ व्यतीहारलक्षणः - केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं
प्रवृत्तमिति केशाकेशी

७ दिगन्तराललक्षणः - दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च
दिशयोरन्तरालं सा दक्षिणपूर्वा

द्विगुसमासस्य

विभागाः

द्विगुः द्विविधः

१ एववद्भावि - त्रयाणां लोकानां समाहारः - त्रिलोकम्

२ अनेकवद्भावि - एकादशश्च ते रुद्राश्च एकादशरुद्राः।

द्वन्द्वसमासः

द्वन्द्वः अपि द्विविधः।

१ समाहारद्वन्द्वः - पाणी च पादं च मुखं च
पाणिपादमुखम्

२ इतरेतरद्वन्द्वः - रामश्च कृष्णश्च रामकृष्णौ

अव्ययीभावः

अयं समासः बहुषु अर्थेषु प्रयुज्यते। पूर्वपदम् अव्ययम्
स्यादस्मिन् समासे

समासविधायकं पाणिनीयसूत्रमेवम्।

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थाभावात्ययसम्प्रति

शब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्ति

साकल्यान्तवचनेषु।

अव्ययीभावसमा

सस्य अर्थाः

विभक्ति - गोपम् अधिकृत्य इति अधिगोपम्।

समीपम् - कृष्णस्य समीपम् उपकृष्णम्।

समृद्धि - मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम्।

व्यृद्धिः - यवानानं व्यृद्धिः दुर्यवनम्।

अभावः - मक्षिकाणाम् अभावः दुर्मक्षिकम्।

अत्ययः - हिमस्य अत्ययः अतिहिमम्।

अव्ययीभावसमा

सस्य अर्थाः

सम्प्रति - निद्रा सम्प्रति न युज्यते इति अतिनिद्रम्।

शब्दप्रादुर्भावः - हरि शब्दस्य प्रकाशः इतिहरि।

पश्चात् - विष्णोः पश्चात् अनुविष्णु।

यथा योग्यता - रूपस्य योग्यम् अनुरूपम् यथारूपम्।

वीप्सा - अर्थ अर्थ प्रतिप्रत्यर्थम्।

सादृश्यम् - हरेः सादृश्यम् सहरिः।

अव्ययीभावसमा

सस्य अर्थाः

आनुपूर्व्यम् - ज्येष्ठस्य आनुपूर्व्येण अनुज्येष्ठम्।

यौगपद्यम् - चक्रेण युगपद् सचक्रम्।

सम्पत्ति - क्षत्राणां सम्पत्तिःसक्षत्रम्।

साकल्यम् - तृणम् अपरित्यज्य सतृणम्।

धन्यवादः

Prepared by

Sankaranarayanan. A

HSST (Sanskrit)

Govt.Sanskrit H S S Thripunithura

sankarjikodakara@gmail.com

Mob 9744780455